

تشریح حجاب در اسلام و حدود فقهی آن^۱

فریده سعیدی^۲

چکیده

حجاب دستوری قرآنی و تکلیفی دینی است که به واسطه ماهیت اجتماعی آن، فراتر از ادای تکلیف فردی توسط دین‌مداران، هنجاری لازم‌الاجرا در جامعه دینی محسوب می‌شود. تتبع در منابع نشان می‌دهد که زنان در عموم ادوار و جوامع داشتن پوشش را رعایت می‌کرده‌اند؛ اما حجاب (به معنای پوشش زن در برابر نامحرم با ملاحظه اعلام شده آن) از احکام تأسیسی اسلام است. از این رو تبیین حدود و ثغور مفهوم حجاب تنها با تکیه بر نصوص و ادله دینی امکان‌پذیر است. اما شکل آن، بسته به عوامل مختلف، در هر سرزمین تفاوت می‌کند. این مقاله به بررسی معنای لغوی و اصطلاحی حجاب، مفهوم این واژه در قرآن، رهگیری آن در منابع فقهی، آرای فقهای امامی و اهل سنت درباره حدود حجاب و نیز عصر جدید و مسئله حجاب اسلامی پرداخته است و حدود حجاب شرعی را بیان نموده است.

واژگان کلیدی

حجاب، پوشش زن، آیه حجاب، ستر، نامحرم

۱- تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۵/۳۱؛ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۳/۸/۱۵

۲- کارشناس ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه تهران

مقدمه

حجاب در لغت به معنای مانع، چیزی که بین دو چیز جدایی افکند، پوشاندن و پوشش واژه حجاب در زبان عامه مردم و متون فقهی به معنای پوشش (ستر) است (جوهری، ۱۴۱۰هـ/ابن منظور، ۱۴۲۶هـ/زیبیدی، بی تا، نیل واژه). امروزه شرعی زنان به کار می رود. حجاب، بیش از آن که جنبه فردی داشته باشد، رفتاری اجتماعی است، یعنی انسان عاقل مکلف، در جمع و هنگام مواجهه با دیگران، از حیث پوشش، الزامات و محدودیت‌هایی را می‌پذیرد که میزان آن در فرهنگ‌ها و ادیان و جوامع، متفاوت است. در باور دین‌داران، علی‌الاصول، الزامات و محدودیت‌ها و هنجارهای حضور در اجتماع را دین تعیین می‌کند.

پوشیده بودن زنان در ادیان و اقوام پیش از اسلام نیز وجود داشته است (سفر پیدایش، ۲۴-۶۵: کتاب اشعیاء نبی: ۱۶۳-۲۴؛ نامه اول پولس به قرنتیان، ۱۱: ۴-۱۵؛ دایره‌المعارف ایرانیکا، ۲۰۱۱م، نیل "Caporal-II"؛ "دایره‌المعارف جهان اسلام آکسفورد"، ۱۹۹۵م، نیل واژه). مسیحیان و یهودیان به پوشیده بودن موی زنان اهمیت می‌دادند و آن را از نشانه‌های عفت زنان برمی‌شمردند. متأله مسیحی، تِرتولیانوس (از آباء کلیسا، متوفی ۲۲۵ میلادی)، در اثرش «درباره پوشش زنان»، زنان مسیحی را ملزم می‌کرد در لباس پوشیدن، آرایش مو، راه رفتن و استفاده از زیورآلات همانند زنان مشرک نباشند. در دوره معاصر گروهی از یهودیان راست‌گیش (ارتدوکس) همچنان بر لزوم پوشیده بودن موی زنان پافشاری می‌کنند (دایره‌المعارف، جودائیکا، ۲۰۰۷م، نیل "Head, covering of the"; "دایره‌المعارف دین"، ۱۹۸۷م، نیل "Clothing", "Tertullian").

اصطلاح رایج در متون فقهی پیشین برای پوشش زنان، واژه «ستر» است و حجاب به معنای پوشش و پوشاندن، اصطلاح نسبتاً جدیدی است که از رواج آن در فرهنگ عامه و منابع جدید فقهی، بیش از یک قرن نمی‌گذرد؛ البته کاربرد واژه حجاب به این معنا (علاوه بر حجاب به مفهوم قرآنی آن) در متون حدیثی و فقهی پیشین بی سابقه نیست.^۱ همچنین

۱- برای منابع حدیثی رجوع کنید به: ابن‌حنبل، بی تا، ج ۳، ص ۲۷۹، ج ۶، ص ۲۱۹-۲۲۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳هـ/ج ۳، ص ۱۹۷-۱۹۸؛ برای منابع فقهی رجوع کنید به: ابن‌قدامة، بی تا، ج ۷، ص ۴۵۷-۴۵۸؛ علامه حلی، بی تا، ج ۲، ص ۵۷۳؛ فخرالمحققین، ۱۳۲۳، ج ۳، ص ۷

واژه حجاب در برخی احادیث به معنای کنایی ترک ازدواج به کار رفته است (اشعری قمی، ۱۴۰۱ هـ ص ۱۰۳؛ فیض کاشانی، ۱۳۶۵-۱۳۷۴، ج ۲۱، ص ۱۶۴-۱۶۵).

به گفته ابوهلال عسکری حجاب به معنای پنهان شدن و پوشاندن به قصد اختفا و منع از ورود دیگران است و با ستر تفاوت دارد (عسکری، ۱۴۱۲ هـ ص ۱۷۶). از این رو، برخی نویسندگان معاصر، نسبت به کاربرد واژه حجاب به جای ستر تأمل کرده‌اند؛ محمدمهدی شمس‌الدین این کاربرد را نوعی تسامح در تعبیر دانسته است (شمس‌الدین، ۲۰۰۱ م، کتاب ۱، ص ۶۴)؛ زیرا حجاب، به معنایی که در قرآن آمده، از احکام خاص همسران پیامبر بوده و بر دیگر زنان مسلمان تنها پوشاندن بدن به صورت مقرر در شرع، واجب شده است. مطهری منشأ احتمالی این جابه‌جایی را اشتباه شدن پوشش اسلامی با پوششهای سخت‌گیرانه دیگر ملل که در آن‌ها زنان در پشت پرده و خانه‌نشین بوده‌اند، دانسته است (مطهری، ۱۳۷۰، ص ۸۱). این احتمال نیز مطرح است که گرایش برخی مسلمانان به نوعی سخت‌گیری در پوشش بانوان، تحت تأثیر پاره‌ای رسوم اجتماعی، منشأ کاربرد مذکور بوده و به تدریج، ستر جای خود را به پرده‌نشینی داده است.^۱

موضوع حجاب در منابع فقهی در باب مستقلی مطرح نشده است، بلکه معمولاً در دو مبحث مطرح می‌شود: ۱- در مبحث نماز، به مناسبت بحث از پوشش و لباس نمازگزار. تفاوت میان پوشش در حالت نماز (سُتْر صَلَاتی) و پوشش در غیر حالت نماز، آن است که قسم نخست در هر حال واجب است، چه نمازگزار در معرض نگاه بیننده‌ای باشد چه نباشد. اما مقصود از قسم دوم، پوشیده بودن از نگاه دیگران است، هرچند مثلاً با استقرار در مکانی تاریک تحقق یابد (طباطبائی‌یزدی، ۱۴۱۷-۱۴۲۰ هـ ج ۲، ص ۳۱۶-۳۱۹؛ جوادی آملی، ۱۴۰۵ هـ ص ۱۶۷-۱۶۶؛ جزیری، ۱۴۱۰ هـ ج ۱، ص ۱۸۸-۱۹۲). به نظر مشهور در فقه امامی، بین حد ستر صَلَاتی و ستر واجب در برابر نامحرم، تلازمی وجود ندارد (کاظمی خراسانی، ۱۴۱۱ هـ ج ۱، ص ۳۸۳؛ جوادی آملی، ۱۴۰۵ هـ ص ۱۰۶)؛ ۲- در مبحث نکاح، که به مناسبت بحث از

۱- برای رسم پرده‌نشینی زنان در برخی مناطق جهان اسلام رجوع کنید به: دایره‌المعارف زنان و فرهنگ‌های اسلامی،

حکم نگاه کردن طرفین عقد به یکدیگر هنگام خواستگاری، از احکام نگاه کردن به طور عام و احکام ستر سخن می‌رود. ضمن آن که ستر و نگاه دو مسأله جداگانه‌اند و حکم آن‌ها در پاره‌ای صور با هم ملازمه دارد (جوادی آملی، ۱۴۰۵ هـ ص ۲۳، ۴۵؛ مؤمن قمی، ۱۴۰۵ هـ ص ۲۳۴، پانویس ۲).

حکمت تشریح حکم حجاب به تصریح آیات قرآن و احادیث (احزاب، ۳۳، ۵۳، ۵۹؛ نور، ۶۰؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ هـ ج ۲، ص ۱۹۳-۱۹۴ و ۲۳۶-۳۵)، ایجاد امنیت روانی و حفظ سلامت اخلاقی جامعه و ارزش‌گذاری عفاف و حیاست. تأکید قرآن و احادیث و متون فقهی بر اکتساب و تقویت ملکه عفت و تقوا، ضرورت رعایت حیا و عفاف در مناسبات زن و مرد غیرمحرم، و حرمت برخی امور (چون قرارگرفتن زن و مرد غیرمحرم در یک محیط بدون امکان ورود شخص دیگر، نهی شدید از چشم‌چرانی مردان، وجوب ستر برای زن در برابر غیرمحرم و پرهیز او از هرگونه رفتار تحریک‌آمیز در محیط جامعه از قبیل تبرج یا سخن گفتن مهیج) بیانگر ارتباط وثیق عفاف و حیا با حجاب است (احزاب، ۳۳-۳۲؛ نور، ۳۱-۳۰؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ هـ ج ۲، ص ۱۸۵-۱۸۶، ۱۸۷، ۱۹۰-۱۹۱، ۲۰۹-۲۰۷، ۲۱۱-۲۱۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ هـ ج ۶۸، ص ۲۶۸-۲۷۲؛ طباطبائی بزدی، ۱۴۱۷-۱۴۲۰ هـ ج ۵، ص ۴۹۰؛ زحیلی، بی‌تا، ج ۷، ص ۲۳۶-۲۳۷).

پرسش از مسأله حجاب، از منظرهای مختلف، در چند دهه اخیر پریشانی جدی و پرتنید بوده است؛ مثلاً جریان‌های مختلف اجتماعی، از جمله جنبش‌های دفاع از حقوق زنان، با تشکیک در چند و چون حکم حجاب و طرح دیدگاه‌هایی در مخالفت با آن، نقش مهمی در مقابله با حجاب در جوامع اسلامی داشته‌اند. بنابر گزارش‌های مستند، در اواخر سده گذشته، هم در ایران و هم در قلمرو عثمانی، تغییر و تحولات بسیاری در وضع حجاب ایجاد شد که بی‌سابقه بود (خان‌ملک ساسانی، ۱۳۴۵، ص ۲۲۶-۲۲۸؛ سانساریان، ۱۳۸۴، ص ۹۸-۱۰۰؛ صادقی، ۱۳۸۴، ص ۳۰-۳۲، ۴۸-۴۶).

مطرح شدن موضوع کشف حجاب در ایران - که زمزمه آن هم‌زمان بانفوذ و رواج افکار تجددگرایانه از سال‌های نخست پیروزی مشروطه آغاز شد و حدود ۲۵ سال بعد، در ۱۳۱۴، به دستور رضاشاه پهلوی اجبار و اجرا گردید - سبب نگارش آثار مستقل متعددی در واکنش به این اقدام و اثبات قطعی بودن حکم حجاب در اسلام شد (آقابزرگ طهرانی، بی‌تا، ج ۶، ص ۲۵۴؛ جعفریان، ۱۳۸۰ الف، ص ۲۹-۳۱، ۳۵). نگارش رساله‌هایی به نام حجابیه،

ظاهراً از ۱۳۲۹ با رساله فی وجوب الحجاب و حرمة الشراب، اثر محمدصادق ارومی فخرالاسلام (عالم مسیحی نومسلمان و نویسنده انیسُ الأعلام)، آغاز گردید، ولی بیشتر رساله‌های حجابیه در سال‌های ۱۳۰۶ و ۱۳۰۷ نوشته شدند. پس از سقوط رضاشاه در شهریور ۱۳۲۰ و لغو قانون کشف حجاب اجباری در ۱۳۲۲، نیز کتاب‌ها و مقاله‌های زیادی در این باره انتشار یافت (جعفریان، ۱۳۸۰/الف، ص ۳۷۳). تعدادی از این رساله‌ها به کوشش رسول جعفریان با عنوان رسائل حجابیه در ۱۳۸۰ به چاپ رسیده است.

ساختار موضوعی و محتوای رساله‌های حجابیه عموماً چنین است: تاریخ حجاب در ادیان دیگر و سابقه‌دار بودن آن نزد اقوام و ادیان گوناگون؛ بررسی آیات و احادیث راجع به حجاب و آرای فقها درباره حد آن؛ فلسفه حجاب؛ اهمیت تعلیم و تربیت بانوان و تعارض نداشتن حجاب با آن؛ بیان اهداف طرفداران کشف حجاب، گزارش انتقادهای آنان و پاسخ به آن‌ها؛ و بررسی آثار منفی رفع حجاب، مانند رواج بی‌عفتی، کاهش ازدواج و افزایش طلاق.

رویکرد مباحث در مقالات و کتاب‌های نگاشته شده بر ضد حجاب نیز بدین‌گونه است: تحریف مسائل مطروحه در ذیل آیات مربوط به حکم پوشش، منافات داشتن حجاب با شیوه زندگی جدید، ضرورت آزادی زن، ناسازگاری حجاب با مشارکت زن در فرایند تعلیم و تربیت و فعالیت‌های اجتماعی، فاقد اصالت دینی بودن حجاب به سبب وارد شدن آن از دیگر فرهنگ‌ها به فرهنگ مسلمانان، انکار ارتباط حجاب با عفت و تأکید بر تأثیر منفی حجاب در برانگیختن احساسات غیراخلاقی جنسی. گفتنی است که در سال‌های آخر دهه ۱۳۴۰، کتاب مسأله حجاب مرتضی مطهری از آثار مهم و تأثیرگذار در دفاع از حکم حجاب بود و به سبب ویژگی‌های انحصاری آن با اقبال بسیار روبه‌رو شد. پس از پیروزی انقلاب (۱۳۵۷) نیز، با توجه به برجسته‌تر شدن جایگاه و اهمیت حجاب در جامعه‌ای که بر پایه آموزه‌های دینی انقلاب کرده بود، مقالات و آثار بسیاری در این باره به چاپ رسید.^۱

۱- برای کتاب‌شناسی حجاب بنگرید به: جعفریان، ۱۳۸۰/ب، ص ۱۲۴۸-۱۲۲۷؛ نیز برای برخی آثار رجوع کنید به: آقابزرگ تهرانی، بی‌تا، ج ۶، ص ۲۵۴، ج ۷، ص ۵۷، ج ۱۱، ص ۶۳، ۹، ج ۱۲، ص ۹۰، ۱۵۴، ۱۶۵-۱۶۴، ۱۹۲، ج ۱۵، ص ۱۸۳، ۲۷۲، ج ۱۷، ص ۲۳۵

نکته در خور دقت در آثار مخالفان حجاب این است که چون سنت جاری حجاب در مناطق گوناگون دنیای اسلام، پوشاندن تمام بدن (از جمله صورت و دست‌ها) بود، برخی قائلان به کشف حجاب، با استناد به دلایل قرآنی و حدیثی، به اثبات واجب نبودن پوشش صورت و دست‌ها پرداختند و سپس با خلط بحث، مدعی شدند که حکم حجاب در قرآن ذکر نشده و مبنای شرعی ندارد. مقصود آنان از حجاب، نقابی بود که زنان به صورت می‌زدند (قاسم امین، ۱۳۱۶ هـ ص ۶۸۵۶؛ جبعی عاملی، ۱۴۱۳-۱۴۱۹ هـ ص ۲۴۴-۲۳۷، ۲۶۴-۲۶۳، ۲۷۰-۲۶۶؛ مینوی، بی‌تا، ص ۱۲۶۷-۱۲۶۳). در حقیقت، سخن گفتن بر ضد حجاب، به سبب نهادینه بودن آن نزد مسلمانان و آمیخته شدن با غیرت دینی و اخلاقی، یکباره میسر نبود؛ از این رو آنان ابتدا مسئله کاهش حدود حجاب را پیش کشیدند و با تأکید بر جواز شرعی نپوشاندن صورت و دست‌ها یا نگاه به آن‌ها، که فتوای مشهور فقها نیز هست، نخستین گام برای مطرح کردن نفی کلی حجاب را برداشتند (جعفریان، ۱۳۸۰/الف، ص ۳۴-۳۳، ۴۳) که از آن به «حیله کشفیین» (حیله قائلان به کشف حجاب) تعبیر شده است.^۱

در هر صورت، پس از سقوط رضاشاه در ایران، با مقاومت علما و متدینان، امکان حضور زنان در جامعه با رعایت حجاب شرعی، فراهم گشت. بر پایه گزارش‌ها، در سالهای منتهی به انقلاب اسلامی، استفاده از پوشش اسلامی در ایران رشد محسوسی یافت.^۲ در آغاز روند انقلاب اسلامی ایران و در راهپیمایی‌ها، حجاب نمادی اساسی برای مخالفان حکومت بود و نوعی ابراز نارضایتی و مخالفت با الگوهای تحمیل شده بر زنان در دوران پهلوی به شمار می‌رفت (حافظیان، ۱۳۸۰، ص ۱۷۸-۱۶۹). پس از پیروزی انقلاب اسلامی، امام خمینی بارها درباره حجاب و اهمیت آن سخن گفت که برخی از آن‌ها پاسخ به پرسش درباره شیوه اجرای حکم حجاب در ایران بود.^۳

اما به رغم همه مخالفت‌های نظری و عملی صورت گرفته با حجاب از ناحیه استعمارگران،

۱- برای اطلاع بیشتر بنگرید به: طالقانی طهرانی، ۱۳۸۰، ص ۴۱۸-۴۱۷

۲- برای اطلاع بیشتر بنگرید به: انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۱۳۷۶، کتاب ۱، ص ۲۶۸، همو، ۱۳۷۷، کتاب ۲، ص ۱۲۶،

۱۲۹

۳- برای اطلاع بیشتر بنگرید به: موسوی خمینی، ۱۳۶۱، ج ۲، ص ۲۵۹؛ همان، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۹۶-۹۵؛ همان، ۱۳۶۸، ج ۱۹، ص ۱۲۱

شرق‌شناسان، هواداران جنبش‌های دفاع از حقوق زنان، رسانه‌های جمعی کشورهای غیراسلامی و حتی برخی مسلمانان تأثیر گرفته از جهان غربی جدید و معرفی حجاب از سوی آنان به عنوان نماد عقب ماندگی، جهل، نامتمدن بودن، مظلومیت و فرودستی زنان و مظهر جداسازی جنسیتی، هنوز هم برای بسیاری از زنان مسلمان، حجاب نماد هویت اسلامی و مقاومت در برابر فرهنگ تحمیل شده به جهان اسلام به شمار می‌رود و زنان مسلمان، به‌خصوص مسلمانان ساکن در کشورهای غربی، حجاب را مظهر دین‌داری، اسلام‌گرایی، سازگاری آموزه‌های اسلامی با دنیای مدرن و نفی فرهنگ غرب می‌دانند ("دایره‌المعارف زنان فرهنگ‌های اسلامی"، ۲۰۰۳-۲۰۰۵، ج ۱، ص ۳۰۱-۳۰۲، ۴۴۰-۴۴۱، ج ۲، ص ۲۹۰، ج ۳، ص ۳۹۱-۳۹۹، ج ۴، ص ۴۰). با توجه به اقامت حدود ۴۵۰ میلیون مسلمان در ۱۵۰ کشور غیرعضو سازمان کنفرانس اسلامی، موضوع ممنوعیت حجاب اسلامی از دیدگاه حقوق بین‌الملل، با توجه به اصول حاکم بر حقوق اقلیت‌ها، مورد بحث و گفت‌وگوست.^۱ همچنین رویکرد کلی جهان اسلام در فرایند جهانی‌شدن، یافتن سازوکاری مناسب برای حفظ هویت فرهنگی مسلمانان است و در این میان بحث از حجاب و پوشش زنان جایگاه ویژه‌ای دارد. در این مقاله برآنیم تا پس از بررسی آیات مربوط به حجاب، محدوده شرعی حجاب را در مذاهب مختلف اسلامی مورد بررسی قرار دهیم تا محدوده حجاب شرعی مشخص شود.

حجاب در قرآن

واژه حجاب هفت بار در قرآن کریم (غالباً به معنای مانع و حائل) به‌کار رفته است (اعراف، ۴۶؛ اسراء، ۴۵؛ مریم، ۱۷؛ احزاب، ۵۳؛ ص: ۳۲؛ فصلت: ۵؛ شوری: ۵۱)؛ اما فقط آیه ۵۳ سوره احزاب - که مردان مسلمان را از رو در رو شدن با همسران پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله منع کرده - تاحدودی ناظر به معنای اصطلاحی مطرح در این مقاله است. به نظر می‌رسد نزول این آیه نخستین مرحله تبیین لزوم پوشیده بودن زنان در مواجهه با مردان غیرمحرّم بوده که مفهوم و حدود آن به تدریج در سیر نزول آیات بسط یافته است.

۱- برای اطلاع بیشتر بنگرید به: میرمحمدی، ۱۳۸۶، ص ۵۰.

در این آیه به مردان دستور داده شد که با همسران پیامبر از پشت پرده «مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ» سخن گویند و همسران پیامبر در برابر دیدگان نامحرمین پیدا نباشند و این کار برای پاکی قلبی هر دو طرف بهتر دانسته شد. حکم آیه - که به سبب ذکر واژه حجاب در آن، به «آیه حجاب» معروف است - به همسران پیامبر اختصاص داشت و دیگر زنان مسلمان را دربر نمی‌گرفت (طبرسی، ۱۴۰۷هـ/ ابن‌کثیر، ۱۴۱۲هـ/ شوکانی، بی‌تا؛ طباطبائی، ۱۳۹۰-۱۳۹۹هـ/ نیل آیه)!. حدیث ابن‌امّ مکتوم - که مطابق آن پیامبر اکرم به همسران خود دستور دادند در برابر مرد نابینا خود را پشت حائلی پوشیده دارند (کلینی، ۱۴۰۱هـ/ ج ۵، ص ۵۳۴؛ بیهقی، بی‌تا، ج ۷، ص ۹۱-۹۲؛ حرعاملی، ۱۴۰۴هـ، ج ۲، ص ۲۳۲-۲۳۳) - نیز همین معنا را افاده می‌کند.^۱ پایبندی همسران پیامبر اکرم به اجرای این دستور و تلقی مسلمانان صدر اسلام از آن مؤید این نکته است که در ابتدا حکمت تشریح حجاب، حفظ شأن و حرمت پیامبر و نوعی احترام ویژه به همسران ایشان بوده است (ابن‌سعد، بی‌تا، ج ۸، ص ۱۴۳-۱۴۴، ۱۴۶-۱۴۷؛ بخاری، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۵۴-۱۵۵، ج ۵، ص ۱۷۸-۱۷۷، ج ۶، ص ۴۲، ۲۳۹؛ مسلم‌بن‌حجاج، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۱۸-۱۱۹، ج ۴، ص ۱۴۷، ۱۶۳-۱۶۴، ۱۷۱، ج ۷، ص ۱۱؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۰۶هـ/ ج ۳، ص ۱۵۴).

تا سال پنجم هجری که این آیه در آن سال، در جریان ازدواج پیامبر اکرم با زینب بنت جَحْش نازل شد (ابن‌حنبل، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۲۶؛ بخاری، بی‌تا، ج ۶، ص ۲۶-۲۷؛ ابن‌بابویه، ۱۲۸۵-۱۲۸۶، ج ۱، ص ۶۵؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۲هـ/ نیل آیه)^۲. حجاب به معنای مورد اشاره در آیه بر هیچ یک از زنان مسلمان واجب نشده بود، هر چند در آیات دیگری از همین سوره که قبل از آیه حجاب نازل شده‌اند، همسران پیامبر و دیگر زنان مسلمان از تبرج به شیوه عصر جاهلیت نهی شده بودند، اما نه نفی تبرج، وجوب و حدود حجاب را افاده می‌کرد و نه احتراز از تبرج موجب بی‌نیازی از حجاب بود. در هر صورت، آیه حجاب مستقیماً درباره احکام پوشش

۱- برای اطلاع بیشتر مقایسه کنید با: مقدم، ۱۴۲۵هـ/ ص ۲۵۱-۲۶۹، که آرای عالمان و مفسران اهل سنت را درباره تعمیم این حکم به زنان دیگر گردآورده است.

۲- برای سند حدیث رجوع کنید به: خوئی، ۱۴۲۶هـ/ ج ۲۲، ص ۳۹؛ نیز برای استفاده نوعی تعمیم از این حدیث رجوع کنید به: جوادی آملی، ۱۴۰۵هـ/ ص ۵۲-۵۳

۳- برای اطلاع بیشتر جهت شأن نزول‌های ذکر شده بنگرید به: سیوطی، ۱۴۲۱هـ/ نیل آیه

زنان نیست و حکم شرعی پوشش و حدود آن در آیه‌های دیگری از قرآن کریم آمده است.

با نزول آیه ۵۹ سوره احزاب، به همسران و دختران پیامبر و زنان با ایمان دستور داده شد برای مورد آزار قرار نگرفتن، خود را با جلباب بپوشانند «يُنِثِنَّ عَلَيْنَ مِنَ جَلَابِيبٍ». لغت‌شناسان و مفسران، برای جلباب معانی مختلفی ذکر کرده‌اند، از جمله: لباس فراگیر از سر تا پا مانند چادر، لباسی فراخ که زن روی لباسهایش می‌پوشد و تا قدمهایش را فرامی‌گیرد، ملحفه، مقنعه و سرپوشی که سر و روی زن را بپوشاند (ابن‌منظور، بی‌تا، قرطبی، ۱۴۰۵هـ/ابن‌کثیر، ۱۴۱۲هـ/ذیل آیه). از بعضی روایات (برقی، ۱۴۱۳هـ/ج ۱، ص ۲۷۲-۲۷۳؛ کلینی، ۱۴۰۱هـ/ج ۱، ص ۲۸۴-۲۸۵) برمی‌آید که به گونه‌ای از لباس مردان نیز جلباب گفته می‌شده است. حکم مذکور در آیه، این احتمال را که مراد از جلباب، لباس فراگیر (مانند چادر یا ملحفه) بوده است، تقویت می‌کند (سیفی‌مازندرانی، بی‌تا، ج ۶، ص ۲۹-۳۰؛ مجلسی، ۱۴۰۶-۱۴۱۳هـ/ج ۸، ص ۳۵۳). مفسران درباره عبارت «ذَلِكِ اٰذْنِي اَنْ يُّعْرَفَنَّ» و این‌که زنان مؤمن با پوشیدن جلباب از چه کسانی بازشناخته می‌شوند، نظر یکسانی ندارند. برخی با استناد به شأن نزول آیه مبنی بر مواجه شدن زنان مدینه با رفتارهای ناشایست و به دور از ادب افراد لابلالی و عذر آوردن آنان در پاسخ به اعتراض‌ها که به تصورشان با کنیزی روبه‌رو بوده‌اند، پوشش جلباب را وسیله‌ای برای بازشناسی زنان آزاد از کنیزان و مصون ماندن آنان از تعرض افراد بی‌بند و بار دانسته‌اند (قمی، ۱۴۱۲هـ/طبرسی، ۱۴۰۸هـ/قرطبی، ۱۴۰۵هـ/سیوطی، ۱۴۲۱هـ/ذیل آیه). هر چند این امر به معنای راضی بودن شارع به تعرض به کنیزان نیست. در مقابل، برخی مفسران پوشیدن جلباب را نشانه‌ای برای تمایز زنان عفیف و پاکدامن از دیگران دانسته‌اند (طبرسی، ۱۴۰۸هـ/فخررازی، ۱۴۲۱هـ/طباطبائی، ۱۳۹۰-۱۳۹۴هـ/ذیل آیه).

در حالی که بسیاری از مفسران و فقهای اهل سنت (مقدم، ۱۴۲۵هـ/ص ۱۹۱-۲۳۷) و شماری از امامیان برای حکم الزامی حجاب به آیه جلباب استناد کرده‌اند (سبزواری، ۱۴۱۶هـ/ج ۵، ص ۲۳۰-۲۳۱؛ سیفی‌مازندرانی، بی‌تا، ج ۶، ص ۳۰).

به نظر شماری دیگر حکم مذکور در این آیه نه الزام‌آور است نه عام، بلکه پوشیدن جلباب نمایانگر پاکدامنی و «حُرِّ» بودن زن و وسیله‌ای برای حفظ شخصیت او شمرده شده است (جوادی‌آملی، ۱۴۰۵هـ/ص ۵۱-۵۲؛ مؤمن قمی، ۱۴۰۵هـ/ص ۳۵۳) و شاید از همین رو

زنان مدینه از آن استقبال کردند (جصاص، ۱۴۰۶هـ ج ۳، ص ۳۷۲؛ سیوطی، ۱۴۲۱هـ ذیل آیه؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۲هـ ذیل نور: ۳۱).

با نزول آیه ۳۱ سوره نور، پس از سوره احزاب (زرکشی، ۱۴۰۸هـ ج ۱، ص ۱۹۴)، حجاب بر زنان واجب شد. در این آیه به همه زنان با ایمان دستور داده شد دیدگانشان را فرو بندند، دامنه‌ایشان را حفظ کنند، زینت‌های خود را جز آنچه، به‌طور طبیعی و عادی، نمایان است آشکار نسازند، روسری‌ها را بر گریبان‌های خویش فرو اندازند، زینتشان را فقط برای اشخاص معینی (مذکور در همان آیه) ظاهر کنند و پاهای خود را به گونه‌ای بر زمین نکوبند که زینت‌های پنهان آن‌ها نمایان شود.

این آیه مهم‌ترین مستند فقها برای اثبات وجوب پوشش و مشتمل بر حدود آن است. مباحث حجاب در احادیث، بیشتر در حکم تفسیر و تبیین این آیه و به‌ویژه عبارت «أَلَّا مَا ظَهَرَ» (زینت‌های آشکار) و حکم نگاه کردن به آن‌هاست (بیهقی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۲۵-۲۲۶، ج ۷، ص ۸۵-۸۶؛ سیوطی، ۱۴۲۱هـ ذیل آیه؛ حرعاملی، ۱۴۰۴هـ ج ۲۰، ص ۲۰۰-۲۰۲)؛ البته گاه به آیات دیگر هم استناد شده است، از جمله آیه ۳۳ سوره احزاب درباره نهی از تبرج، آیه جلباب و آیات ۳۰ و ۳۱ سوره نور (شبییری زنجانی، درس خارج فقه، مورخ ۱۳۷۷/۱۱/۴ش؛ فاضل، ص ۳۳، ۳۷-۳۸). احادیثی نیز به جنبه‌های دیگری از احکام حجاب پرداخته‌اند، از جمله پوشش زنان سالخورده، آغاز وجوب حجاب پس از بلوغ، یا چگونگی حجاب در برابر اقسام خاصی از مردان یا کودکان نابالغ (بیهقی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۲۶، ج ۷، ص ۹۶؛ حرعاملی، ۱۴۰۴هـ ج ۲۰، ص ۲۰۲-۲۰۵، ۲۲۸-۲۲۹).

حدود فقهی حجاب

وجوب حجاب بانوان در برابر مردان غیر محرم مورد توافق فقها همه مذاهب اسلامی است (طباطبائی یزدی، ۱۴۱۷-۱۴۲۰، ج ۵، ص ۴۹۴-۴۹۵؛ جزیری، ۱۴۱۰هـ ج ۱، ص ۱۹۱-۱۹۲؛ زحیلی، ۱۴۰۴هـ ج ۷، ص ۳۳۶)؛ اما حدود و اندازه آن مورد بحث و گفتگوی فقهاست. خاستگاه این اقوال عمدتاً اختلاف نظر آنان درباره مواضع استثنا شده از حکم وجوب پوشش است.

پوشانیدن همه بدن به استثنای صورت و دست‌ها

بسیاری از فقهای امامی و اهل سنت پوشانیدن همه بدن، جز صورت و دست‌ها (اصطلاحاً کفین)، را واجب می‌دانند.^۱ مهم‌ترین مستند آنان جمله «لَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا» در آیه ۳۱ سوره نور است. در احادیث مصادیق گوناگونی برای زینت ظاهری، که در این آیه استثنا شده، ذکر شده است، از جمله لباس، حنای کف دست، سرمه، انگشتر، دستبند، صورت و دو دست (قرطبی، ۱۴۰۵هـ؛ سیوطی، ۱۴۲۱هـ؛ ذیل نور، ص ۳۱؛ حرعاملی، ۱۴۰۴هـ؛ ج ۲، ص ۲۰۲-۲۰۰؛ نوری، ۱۴۰۷-۱۴۰۸هـ؛ ج ۱، ص ۲۷۶-۲۷۵). به نظر بسیاری از فقها و مفسران، لازمه جواز آشکار نمودن زینت‌هایی مانند سرمه و انگشتر، جواز نمایان بودن مواضع آن‌ها، یعنی چهره و دست‌هاست^۲ (روایاتی که بر استثنا شدن صورت و دست‌ها از پوشانیدن و نیز جواز نگاه کردن به آن‌ها (و گاهی قَدَمین) دلالت می‌کنند (سیوطی، ۱۴۲۱هـ؛ ذیل نور، ص ۳۱؛ حرعاملی، ۱۴۰۴هـ؛ ج ۲، ص ۵۲۲-۵۲۳، ج ۲۰، ص ۲۰۱-۲۰۲، ۲۱۶-۲۱۵) نیز مؤید این دیدگاه است.^۳

دلایل دیگر این گروه از فقها عبارتند از:

۱- عبارت دیگر همین آیه «وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَىٰ جُيُوبِهِنَّ» که مُفَاد آن، وجوب پوشانیدن گریبان و روی سینه است. خُمُر، جمعِ خِمَار، به معنای مقنعه یا روسری زنان است (طبرسی، ۱۴۰۷هـ؛ ذیل آیه؛ ابن‌منظور، بی‌تا، ذیل «خمر»). طبق گزارش‌های مفسران و اشارات حدیثی، زنان پیش از نزول این آیه روسری را از پشت گوش‌ها رد می‌کردند و آن را به پشت خود می‌انداختند، به طوری که گوش‌ها و گردن و گریبان آن‌ها نمایان بود. در این آیه به آن‌ها دستور داده شده است که روسری‌هایشان را به گونه‌ای بپوشند

۱- برای اطلاع بیشتر جهت آرای فقهای امامی بنگرید به: طوسی ۱۴۰۸هـ؛ ص ۱۶۰؛ ج ۴، بحرانی، ۱۳۲۳-۱۳۲۷، ج ۲۳، ص ۶۷۵؛ نراقی، ۱۴۱۹هـ؛ ج ۱۶، ص ۶؛ برای اطلاع بیشتر جهت آرای فقهای اهل سنت بنگرید به: ابن‌حزم، ج ۱۰، بی‌تا، ص ۲۲؛ شمس‌الائمہ سرخسی، ۱۴۰۶هـ؛ ج ۱۰، ص ۱۵۲-۱۵۴؛ ابن‌قدامة، بی‌تا، ج ۷، ص ۴۶۰؛ ابوالبرکات، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۱۴؛ جزیری، ۱۴۱۰هـ؛ ج ۱، ص ۱۹۲

۲- برای اطلاع بیشتر بنگرید به: جصاص، ۱۴۰۶هـ؛ ج ۳، ص ۳۱۵-۳۱۶؛ طبرسی، ۱۳۸۸؛ طباطبائی، ۱۳۹۰-۱۳۹۴هـ؛ ذیل آیه؛ مقدس اردبیلی، بی‌تا، ص ۵۴۵

۳- برای اطلاع بیشتر بنگرید به: سرخسی، ۱۴۰۶هـ؛ ابن‌قدامة، بی‌تا، همان‌جا؛ نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۹، ص ۷۷-۷۵؛ برای اطلاع بیشتر جهت حکم نگاه کردن به قدمین بنگرید به: ابن‌قدامة، بی‌تا، ج ۷، ص ۴۵۴؛ طباطبائی، ۱۴۱۲-۱۴۲۰هـ؛ ج ۱۰، ص ۶۹-۶۸

که گریبان و مقابل سینه آن‌ها را بپوشاند؛ یعنی، دو طرف آن را از راست و چپ به جلو آورند تا همه این قسمت‌ها پوشیده شود (طبری، ۱۳۷۳هـ قمری، ۱۴۰۷هـ قمری؛ ۱۴۰۵هـ قمری، ۱۳۹۰-۱۳۹۴هـ قمری). در واقع، زنان موی سر خود را می‌پوشانده‌اند اما اینک آیه در مقام بیان حد پوشش، از لزوم پوشاندن گردن و سینه سخن گفته ولی از پوشاندن چهره سخنی به میان نیاورده است (ابن‌حزم، بی‌تا، ج ۳، ص ۲۱۶؛ حکیم، ۱۴۰۴هـ قمری، ج ۵، ص ۲۴۳، ج ۱، ص ۲۸).

۲- در بسیاری از احادیث امامان یا پرسش‌هایی که از آنان شده، حکم نگاه کردن به موی برخی زنان مطرح شده (حرعاملی، ۱۴۰۴هـ قمری، ج ۲، ص ۱۹۹، ۲۰۰-۲۰۵، ۲۲۳-۲۲۵، ۲۲۹). اما از حکم چهره که مورد ابتلا بوده و پرسش از آن تناسب بیشتری داشته است - جز در مورد قصد ازدواج، که خصوصیت دارد - پرسش نشده و سخنی به میان نیامده است (انصاری، ۱۴۱۵هـ قمری، ص ۲۸-۴۳؛ خوئی، ۱۴۲۶هـ قمری، ج ۳۲، ص ۲۱-۲۲). این امر بیانگر آن است که استثنای چهره از لزوم ستر یا حرمت نظر به آن، قطعی تلقی می‌شده است (طباطبائی، ۱۴۱۲-۱۴۲۰هـ قمری، ج ۱۰، ص ۶۹-۷۰؛ نراقی، ۱۴۱۹هـ قمری، ج ۱۶، ص ۴۹).

۳- پوشاندن صورت و دست‌ها که به حسب طبیعت بشر در همه حالات ظاهر هستند، موجب عسر و حرج و لطمه شدید به فعالیت عادی زندگی است (ابن‌قدامه، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۳۷؛ نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۹، ص ۱۷۷).^۱ در عین حال، در منابع حدیثی و فقهی توضیح داده شده است که واجب نبودن پوشش صورت و دست‌ها به معنای جایز نبودن پوشاندن آن‌ها نیست و اساساً پوشیده‌تر بودن زنان کاری نیکو و رعایت حریم میان زن و مرد غیرمحرّم، تا حد امکان، مطلوب است (کلینی، ۱۴۰۱هـ قمری، ص ۵۳۵؛ هیثمی، ۱۴۰۸هـ قمری، ج ۴، ص ۲۵۵؛ حرعاملی، ۱۴۰۴هـ قمری، ج ۲۰، ص ۶۵-۶۷)، ضمن آن‌که این توصیه‌های اخلاقی، که غایت آن‌ها مراقبت از سلامت زندگی اجتماعی و پیشگیری از زمینه‌های بروز بی‌بند و باری است، نباید با احکام فقهی الزامی خلط شوند (مطهری، ۱۳۷۰، ص ۲۳۵-۲۳۹).

۱- برای اطلاع بیشتر جهت نقد این استدلال‌ها نگرید به: همان، ج ۲۹، ص ۷۸-۸۰.

پوشانیدن تمام بدن، حتی صورت و دست‌ها

برخی فقهای امامی و اهل سنت پوشانیدن همه بدن، حتی چهره و دست‌ها، را برای زنان واجب دانسته‌اند (بحرانی، ۱۳۶۲-۱۳۶۷، ج ۷، ص ۷؛ حکیم، ۱۴۰۴ هـ ج ۱، ص ۲۸؛ الموسوعه الفقهیه، ۱۴۲۳ هـ ج ۱، ص ۱۳۴). در مقام استدلال، از جمله به ادله عام وجوب ستر، یا حرمت نظر که با وجوب ستر ملازمه دارد، استناد شده است، با این توضیح که اطلاق آیه ۳۰ سوره نور که نگاه نکردن به زنان غیرمحرّم را بر مردان لازم شمرده است، صورت و دست‌ها را نیز دربرمی‌گیرد (نجفی، ۱۹۸۱ م، ج ۲۹، ص ۷۷؛ خوئی، ۱۴۲۶ هـ ج ۳۲، ص ۴۱-۴۲؛ مؤمن قمی، ۱۴۰۵ هـ همانجا). همچنین به روایاتی که دلالت بر منع از نگاه کردن به زن غیرمحرّم، به صورت مطلق، دارد و چند روایت دیگر که دلالت التزامی آن‌ها وجوب مستور بودن تمام بدن زن است، نیز استدلال شده است (کلینی، همانجا؛ حرعاملی، ۱۴۰۴ هـ ج ۲۰، ص ۱۹۰-۱۹۵؛ نجفی، ۱۹۸۱ م، ج ۲۹، ص ۷۷؛ خوئی، ۱۴۲۶ هـ ج ۳۲، ص ۴۹). در پاسخ به این استدلال گفته‌اند که روایات ذکر شده، به‌ویژه باتوجه به سیاق آن‌ها و واژه عورت که در آن‌ها به‌کار رفته است، در مقام بیان حکم شرعی وجوب ستر نیست، بلکه توصیه‌هایی اخلاقی و ناظر بر ترجیح و مطلوبیت پوشیده بودن زنان است (شمس‌الدین، ۲۰۰۱ م، ص ۱۸۶-۱۹۰؛ شبیری زنجانی، درس خارج فقه، مورخ ۱۳۷۷/۹/۱۶، ۱۳۷۷/۱۲/۱).

دلایل دیگر مورد استناد برای شمول حجاب بانوان بر صورت و دست‌ها عبارت‌اند از:

- ۱- احادیثی (سیوطی، ۱۴۲۱ هـ ذیل نور: ۳۱؛ نوری، ۱۴۰۷-۱۴۰۸ هـ ج ۱، ص ۲۷۵-۲۷۶) که مراد از «الّا ما ظهر» در آیه ۳۱ سوره نور را لباس دانسته‌اند (نجفی، ۱۹۸۱ م، ج ۲۹، ص ۷۸؛ مقدم، ۱۴۲۵ هـ ص ۲۸۳-۲۸۷).^۱
- ۲- سیره متشرعه - که با احراز شرایطی، به عنوان دلیل فقهی پذیرفته می‌شود (مظفر، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۱۵۷-۱۵۵) - پوشیده بودن صورت زنان بوده است (نجفی، ۱۹۸۱ م، ج ۲۹، ص ۷۷) به

۱- در این صفحات آرای قائلان به این نظر گردآوری شده است؛ برای این نظر که استثنای مذکور از مقوله استثنای منقطع است رجوع کنید به: جوادی آملی، ۱۴۰۵ هـ ص ۴۱

۲- برای نقد آن رجوع کنید به: شهیدثانی، ۱۴۱۳-۱۴۱۹ هـ ج ۷، ص ۴۷-۴۸؛ طباطبائی، ۱۴۱۲-۱۴۲۰ هـ ج ۱۰، ص ۷۱؛ برای تفصیل و نقد استدلال‌ها رجوع کنید به: حکیم، ۱۴۰۴ هـ ج ۱، ص ۲۸-۲۹؛ قرضاوی، ۱۴۲۲ هـ ص ۵۵-۴۱

نظر برخی فقها، بین استثنا دانستن صورت و دست‌ها از حکم وجوب ستر با جواز نگاه کردن به آن‌ها ملازمه‌ای وجود ندارد.^۱

مراتب حجاب شرعی زنان و اشکال آن

توجه به احکام گوناگون مربوط به پوشش و حجاب زنان در منابع فقهی نشان می‌دهد که این دستور الزامی دارای مراتب گوناگون است و از جمله به تبع محیطی که زن در آن قرار می‌گیرد، نوعی انعطاف دربردارد. شاخص‌ترین مصداق حجاب یا، به نظر برخی، تنها مصداق آن، پوشش زن مسلمان به سن تکلیف رسیده، در مقابل مرد غیرمحرّم بالغ و نیز کودک ممیز نابالغ است. بر پایه فقه، حد لازم حجاب برای زن غیرآزاد (کنیز) بسیار کمتر از زنان دیگر است. همچنین به استناد آیه ۶۰ سوره نور «الْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ»، درباره حکم پوشش زنان سالخورده‌ای که زمینه ازدواج در آن‌ها منتفی است، سهل‌گیری شده است (ابن‌کثیر، ۱۴۱۲هـ ذیل نور: ۶۰؛ شمس‌الدین، ۲۰۰۱م، کتاب ۱، ص ۶۶؛ جوادی آملی، ۱۴۰۵هـ ص ۱۳۰-۱۳۱؛ کلانتری، ۱۳۸۳، ص ۱۷۸). بر پایه احادیث مرتبط با تفسیر این آیه (کلینی، ۱۴۰۱هـ ج ۵، ص ۵۲۲؛ بیهقی، بی‌تا، ج ۷، ص ۹۳-۹۴)، فقها برداشتن جلباب، و حتی شماری از آنان برداشتن روسری و آشکار کردن مواضعی را که عادتاً بیرون است، برای این افراد جایز شمرده‌اند (قرطبی، ۱۴۰۵هـ ذیل آیه؛ نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۹، ص ۱۶۸۵).

همچنین، به استناد آیه ۳۱ نور، پوشش زن در برابر مردانی که به نقص جنسی و عقلی دچارند^۲ بسیار کمتر از حجاب ضروری در برابر مردان عادی است (ابن‌کثیر، ۱۴۱۲هـ ذیل آیه؛ محمدتقی خوئی، ۱۴۲۶هـ، ج ۲۲، ص ۷۸۷۵).

از سوی دیگر، برخی فقها به استناد عبارت «أَوْ نِسَائِهِنَّ» در همین آیه (که مراد از آن را زنان مسلمان غیربرده می‌دانند)، آشکار ساختن زینت بانوان مسلمان را در برابر زنان غیرهم‌کیش جایز ندانسته‌اند تا از توصیف احتمالی ویژگی‌های زنان مسلمان برای مردان

۱- برای تفصیل مطلب درباره حکم نگاه کردن رجوع کنید به: نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۹، ص ۷۵-۸۱؛ خوئی، ۱۴۲۶هـ ج ۲۲، ص ۴۰-۵۱.

۲- التَّابِعِينَ غَيْرِ أُولَى الْإِرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ، برای توضیح این تعبیر در احادیث رجوع کنید به: ابن‌قدامة، بی‌تا، ج ۷، ص ۶۲-۶۳؛ محمدباقر مجلسی، ۱۴۰۳هـ ج ۱۰۱، ص ۲۳-۳۵.

پیشگیری شود (ابن‌قدامه، بی‌تا، ج ۷، ص ۴۶۴؛ نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۹، ص ۷۲-۷۱). همچنین مقدار واجب پوشش زنان در برابر مردان محرم (غیر از همسر) و نیز زنان، بسیار کم است و به نظر مشهور فقهی، شامل سر و گردن و سینه نمی‌شود (جزیری، ۱۴۱۰هـ ج ۱، ص ۱۸۸-۱۹۲؛ خوئی، ۱۴۲۶هـ ج ۳۲، ص ۵۵-۵۱).

از نکات مورد تأکید فقها تأسیسی بودن حکم حجاب در اسلام است (شیرازی زنجانی، درس خارج فقه مورخ ۱۳۷۷/۹/۱۰) و دیگر این‌که اصل حجاب از احکام ضروری اسلام است (منتظری، ۱۳۷۷، ص ۴۵۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۳۴۹؛ سیستانی، بی‌تا، ص ۴۱۴)؛ از این رو، فقها حتی در وضعی که زندگی زناشویی زن به سبب رعایت حجاب به مخاطره افتد، برداشتن حجاب را به انگیزه رفع مخاطره، جایز ندانسته‌اند (خوئی، ۱۴۲۶هـ ج ۲، ص ۱۹۷، ۱۹۹؛ خوئی و تبریزی، ۱۴۱۶-۱۴۱۸هـ ج ۱، ص ۵۰۵؛ گلپایگانی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۸۷-۱۸۸). در عین حال، در موارد اضطرار (مانند بیماری) رفع حجاب به مقدار ضرورت تجویز شده است (خوئی، ۱۴۲۶هـ ج ۲، ص ۱۹۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۲۵۶؛ خامنه‌ای، ۱۴۲۰هـ ج ۲، ص ۷۹). فتاوی فقها حاکی از آن است که فعالیت‌ها و مراودات اجتماعی زنان را به هیچ روی منافی با حجاب نمی‌دانند و از جمله بر جواز اشتغال و تحصیل بانوان، مشروط بر رعایت حجاب، فتوا می‌دهند (خوئی، ۱۴۲۶هـ ج ۲، ص ۲۰۴-۲۰۶-۲۰۸؛ منتظری، ۱۳۷۷، ص ۴۵۷؛ خامنه‌ای، ۱۴۲۰هـ ج ۲، ص ۸۵).

در فقه اسلامی شکل خاصی از پوشش برای زن تعیین نشده و فقط بر پوشیده بودن بدن، جز موارد استثنا، تصریح شده است (خوئی، ۱۴۲۶هـ و تبریزی، ج ۵؛ فتاوی تبریزی، ۱۴۱۶-۱۴۱۸هـ ص ۴۲۹؛ سیستانی، بی‌تا، ص ۴۸۶، ۴۸۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۳۴۹-۳۵۰، ج ۳، ص ۲۴۹).

شکل حجاب و چگونگی انطباق آن با معیارهای پوشش اسلامی با توجه به عواملی چون فرهنگ و آداب و باورها و عرف و شرایط اقلیمی و گاه محدودیت‌های اجتماعی هر سرزمین، تفاوت دارد. مثلاً رایج‌ترین نوع پوشش اسلامی در ایران، چادر بوده که در مقاطع گوناگون تاریخی و اوضاع جغرافیایی، متنوع بوده است. اما زنان مسلمان پایبند به حجاب در بسیاری از کشورهای اسلامی، دست‌کم در دهه‌های اخیر، به‌ندرت از چادر استفاده کرده‌اند. در کشورهای عربی خاورمیانه، عبایه و در مغرب، جلاب رایج بوده و همچنان رایج است. زنان مسلمان مقیم در کشورهای غیراسلامی - که گاه محدودیت‌هایی

برای رعایت حجابشان اعمال می‌شود. نیز کوشیده‌اند پوشش مناسب از نظر محیطی و مقبول از نظر شرعی را طراحی و درباره مطابقت آن با موازین فقهی، استفتا کنند (سیستانی، بی‌تا، ص ۵۴۲).

بر این اساس، برای حفظ و استقرار حجاب به عنوان هنجاری ایمانی - اجتماعی در همه مناسبات اجتماعی، علاوه بر زنان، مردان نیز به موجب فقه اسلامی مکلف‌اند که در ارتباطات خود با افراد جامعه - خواه زنان غیرمحرّم، خواه محارّم و خواه همجنسان - مراتبی از ستر و عفاف را رعایت کنند. هر چند ستر واجب برای مردان بسیار کمتر از زنان است (طباطبائی‌یزدی، ۱۴۱۷-۱۴۲۰ هـ ج ۵، ص ۴۹۵؛ جزیری، ۱۴۱۰ هـ ج ۱، ص ۱۹۲).

برخی فقهای شیعه و اهل سنت (جزیری، ۱۴۱۰ هـ ج ۱، ص ۱۹۲؛ مکارم شیرازی، ج ۲، ص ۳۴۸) پوشاندن مواضعی از بدن را که به طور معمول پوشانده می‌شود، در برابر غیرمحرّم بر مردان لازم شمرده‌اند. همچنین به نظر برخی فقهای شیعه، هرگاه بدن مرد در معرض نگاه آمیخته با تلذذ باشد، مانند مردانی که به ورزش یا عزاداری می‌پردازند، پوشاندن بدن بر او واجب است؛ زیرا از مصادیق «معاونت بر اثم» (همیاری در امر گناه) شمرده می‌شود (شیرازی، زنجانی؛ درس خارج فقه، مورخ ۱۳۷۷/۹/۱۵).^۱ به اقتضای حکمت مذکور برای حکم حجاب، پوشش زن فقط در برابر مردان لازم نیست، بلکه، به استناد آیه ۳۱ سوره نور، به نظر برخی فقها وی در برابر پسر نابالغ ممیز هم باید این تکلیف را مراعات کند (نجفی، ۱۹۸۱ م، ج ۲۹، ص ۱۲؛ زحیلی، ۱۴۰۴ هـ ج ۷، ص ۱۹). اگرچه حجاب، دستوری قرآنی و تکلیفی دینی است که مخاطبان آن اصالتاً مکلفان هستند، اما ماهیت این حکم، اجتماعی است و از این رو رعایت یا عدم رعایت آن بروز و ظهور اجتماعی می‌یابد.

از سوی دیگر، اقتضای اطلاقات ادله احکام فردی و اجتماعی دین آن است که تمام مقررات دینی در جامعه اجرا شود و شارع به رعایت نشدن احکام دین راضی نیست. از لوازم این موضوع آن است که حکومت‌ها در یک جامعه اسلامی در برابر جهت‌گیری اخلاقی مردم و اجرای احکام شریعت در زندگی اجتماعی مسئولیت دارند و باید به حفظ

۱- مقایسه کنید با: خوئی، ۱۴۲۶ هـ ج ۲۲، ص ۱۰۴-۱۰۵

شئون اجتماع ملتزم باشند و به آموزه‌های دینی احترام گذارند (سروش، ۱۳۷۸، ص ۱۷۴-۱۷۵، ۱۳۹۹-۲۰۰۶، ص ۵۰۶-۵۰۷). دولت اسلامی همان‌گونه که نمی‌تواند اجازه شرب خمر علنی را، حتی به پیروان ادیان دیگر بدهد، نمی‌تواند با رعایت نشدن حجاب در جامعه نیز موافقت کند؛ زیرا حجاب، فراتر از ادای تکلیف توسط مؤمنان، هنجاری لازم‌الاجرا در جامعه دینی است. برخی مخالفان دخالت حکومت در این زمینه بر آنند که پیشگیری از بی‌حجابی سابقه فقهی و تاریخی ندارد و سیره معصومان، به‌ویژه پیامبر ﷺ و امام علی علیه السلام که حکومت تشکیل داده بودند، الزام حکومتی حجاب نبوده است و آنان به تذکار و ارشاد بسنده می‌کرده و هیچ‌گاه برای بی‌حجابی حکم کیفری صادر نکرده‌اند (فقیه شیرازی، ۱۳۸۰، ص ۲۷۱؛ ابن‌حنبل، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۵۱؛ کلینی، ۱۴۰۱ هـ.ج، ص ۵، ص ۵۳۷؛ بیهقی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۲۶). در پاسخ این ادعا می‌توان گفت که اصولاً تا قبل از دوره جدید، حجاب زنان امری متداول و شایع در دنیای متمدن بوده است. حکومت‌های مسلمان در گذشته با این مسأله به شکل کلان روبه‌رو نبودند و تنها در سده اخیر، و به تبع تغییر وضع در دنیای غرب، حرکت‌های گوناگونی برای رفع حجاب در کشورهای اسلامی سازمان‌دهی شد.

یافته‌های پژوهش

اصطلاح رایج در متون فقهی پیشین برای پوشش زنان، واژه «ستر» است و حجاب به معنای پوشش و پوشاندن، اصطلاح نسبتاً جدیدی است که از رواج آن در فرهنگ عامه و منابع جدید فقهی، بیش از یک قرن نمی‌گذرد؛ البته کاربرد واژه حجاب به این معنا (علاوه بر حجاب به مفهوم قرآنی آن) در متون حدیثی و فقهی پیشین بی‌سابقه نیست. دستور الزامی به حجاب دارای مراتب گوناگون است و از جمله به تبع محیطی که زن در آن قرار می‌گیرد، نوعی انعطاف دربردارد. شاخص‌ترین مصداق حجاب پوشش زن مسلمان به سن تکلیف رسیده، در مقابل مرد غیرمحرّم بالغ و نیز کودک ممیز نابالغ است. بسیاری از فقهای امامی و اهل سنت پوشانیدن همه بدن، جز صورت و دست‌ها (اصطلاحاً کفین)، را واجب می‌دانند. مهم‌ترین مستند آنان جمله «لَا يَبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا» در آیه ۳۱ سوره نور است. در احادیث مصادیق گوناگونی برای زینت ظاهری، که در این آیه

استثناء شده، ذکر شده است، از جمله لباس، حنای کف دست، سرمه، انگشتر، دستبند، صورت و دو دست. لازمه جواز آشکار نمودن زینت‌هایی مانند سرمه و انگشتر، جواز نمایان بودن مواضع آنها، یعنی چهره و دست‌ها، است روایاتی که بر استئنا شدن صورت و دست‌ها از پوشانیدن و نیز جواز نگاه کردن به آنها (و گاهی قدامین) دلالت می‌کنند، نیز مؤید این دیدگاه است.

عبارت دیگر همین آیه «وَأَلْبَسْنَاهُنَّ خُمُرَهُنَّ عَلَىٰ جُيُوبِهِنَّ» که مفاد آن، وجوب پوشانیدن گریبان و روی سینه است. طبق گزارش‌های مفسران و اشارات حدیثی، زنان پیش از نزول این آیه روسری را از پشت گوش‌ها رد می‌کردند و آن را به پشت خود می‌انداختند، به طوری که گوش‌ها و گردن و گریبان آن‌ها نمایان بود. در این آیه به آن‌ها دستور داده شده است که روسری‌هایشان را به گونه‌ای بپوشند که گریبان و مقابل سینه آن‌ها را بپوشاند. در واقع، زنان موی سر خود را می‌پوشانده‌اند اما اینک آیه در مقام بیان حد پوشش، از لزوم پوشاندن گردن و سینه سخن گفته ولی از پوشاندن چهره سخنی به میان نیاورده است. در بسیاری از احادیث امامان یا پرسش‌هایی که از آنان شده، حکم نگاه کردن به موی برخی زنان مطرح شده، اما از حکم چهره که مورد ابتلا بوده و پرسش از آن تناسب بیشتری داشته است - جز در مورد قصد ازدواج، که خصوصیت دارد - پرسش نشده و سخنی به میان نیامده است. این امر بیانگر آن است که استثنای چهره از لزوم ستر یا حرمت نظر به آن، قطعی تلقی می‌شده است. پوشاندن صورت و دست‌ها که به حسب طبیعت بشر در همه حالات ظاهر هستند، موجب عسر و حرج و لطمه شدید به فعالیت عادی زندگی است. در عین حال، در منابع حدیثی و فقهی توضیح داده شده است که واجب نبودن پوشش صورت و دست‌ها به معنای جایز نبودن پوشاندن آن‌ها نیست و اساساً پوشیده‌تر بودن زنان کاری نیکو و رعایت حریم میان زن و مرد غیرمحرّم، تا حد امکان، مطلوب است، ضمن آن‌که این توصیه‌های اخلاقی، که غایت آن‌ها مراقبت از سلامت زندگی اجتماعی و پیشگیری از زمینه‌های بروز بی‌بند و باری است، نباید با احکام فقهی الزامی خلط شوند.

عواملی چون فرهنگ، آداب، باورها، عرف و شرایط اقلیمی و گاه محدودیت‌های اجتماعی هر سرزمین، اشکال متنوعی از حجاب را که منطبق با معیارهای پوشش اسلامی

است، ایجاد کرده است. فتاوی فقها حاکی از آن است که فعالیت‌ها و مراودات اجتماعی زنان را به هیچ روی منافی با حجاب نمی‌دانند و از جمله بر جواز اشتغال و تحصیل بانوان، مشروط بر رعایت حجاب، فتوا می‌دهند.

مردان نیز به موجب فقه اسلامی مکلف‌اند که در ارتباطات خود با افراد جامعه - خواه زنان غیرمحرّم، خواه محارّم و خواه همجنسان - مراتبی از ستر و عفاف را رعایت کنند. به نظر برخی از فقهای شیعه، هر گاه بدن مرد در معرض نگاه آمیخته با تلذذ باشد، مانند مردانی که به ورزش یا عزاداری می‌پردازند، پوشاندن بدن بر او واجب است؛ زیرا از مصادیق «معاونت بر اثم» (همیاری در امر گناه) شمرده می‌شود.

تا پیش از سده اخیر حجاب زنان امری متداول و شایع در دنیای متمدن بود. تنها در قرن اخیر، و به تبع تغییر وضع در دنیای غرب، حرکت‌های گوناگونی برای رفع حجاب در کشورهای اسلامی سازمان‌دهی شد. از این روست که در سیره حکومتی معصومان الزام به حجاب دیده نمی‌شود. دولت اسلامی همان‌گونه که نمی‌تواند اجازه شرب خمر علنی را، حتی به پیروان ادیان دیگر بدهد، نمی‌تواند با رعایت نشدن حجاب در جامعه نیز موافقت کند؛ زیرا حجاب، فراتر از ادای تکلیف توسط مؤمنان، هنجاری لازم‌الاجرا در جامعه دینی است.

منابع و مآخذ

منابع فارسی

- ❖ قرآن کریم
- ❖ کتاب مقدس
- ❖ ابن حزم، ابو محمد علی بن احمد بن سعید (بی تا)، *المُحَلَّى*، چاپ احمد محمد شاکر، بیروت، دارالآفاق الجدیده
- ❖ ابن حنبل، ابو عبدالله احمد بن محمد (بی تا)، *مسند الامام احمد بن حنبل*، بیروت، دارصادر
- ❖ ابن سعد، ابو عبدالله محمد بن سعد (۱۳۲۱-۱۳۴۷/۱۹۰۴-۱۹۴۰)، *کتاب طبقات الکبیر*، لیدن، چاپ ادوارد سخو
- ❖ ابن سعد، ابو عبدالله محمد بن سعد (بی تا)، *کتاب طبقات الکبیر*، تهران، چاپ افست
- ❖ ابن قدامه، عبد الله بن احمد (بی تا)، *المغنی*، بیروت، دارالکتب العربی، بی تا
- ❖ ابن کثیر، اسماعیل ابن عمر ابن کثیر (۱۴۱۲هـ)، *تفسیر القرآن العظیم*، بیروت، دارالکتب العلمیه
- ❖ ابن منظور (افریقوی مصری)، محمد بن مکرم (۱۴۲۶هـ)، *لسان العرب*، بیروت، مؤسسه النشر الأعلمی للمطبوعات، چاپ اول
- ❖ ابوالبرکات، سیدی احمد الدردیر (بی تا)، *الشرح الکبیر*، دار احیاء الکتب العربیه - عیسی البابی الحلبی و شرکاء
- ❖ اشعری قمی، احمد بن محمد (۱۴۰۸هـ)، *کتاب النوادر*، قم، مدرسه الامام المهدی علیه السلام
- ❖ آقابزرگ طهرانی، محمدحسن (۱۴۰۳هـ)، *الذریعه إلى تصانیف الشیعه*، بیروت
- ❖ *انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک*، تهران، سروش، کتاب ۱، ۱۳۷۶
- ❖ *انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک*، تهران، سروش، کتاب ۲، ۱۳۷۷

- ❖ بحرانی، یوسف بن احمد (۱۳۶۳-۱۳۶۷)، *الحدائق الناضره فی احکام العتره الطاهره*، تحقیق محمدتقی ایروانی - عبدالرزاق مقرر، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین
- ❖ بخاری، محمدبن اسماعیل (بی تا)، *صحیح البخاری*، استانبول، چاپ محمد ذهنی افندی، ۱۴۰۱هـ/۱۹۸۱، چاپ افست بیروت
- ❖ برقی، احمد بن محمد (۱۴۱۳هـ)، *المحاسن*، قم، چاپ مهدی رجائی
- ❖ بیهقی، احمدبن حسین (بی تا)، *السنن الکبری*، بیروت، دارالفکر
- ❖ جزیری، عبدالرحمان (۱۴۱۰هـ/۱۹۹۰م)، *کتاب الفقه علی المذاهب الاربعه*، بیروت، بی جا
- ❖ جصاص، احمدبن علی (۱۳۳۵-۱۳۳۸)، *کتاب احکام القرآن* استانبول
- ❖ _____ (۱۴۰۶هـ/۱۹۸۶م)، *کتاب احکام القرآن*، چاپ افست بیروت، داراحیاء التراث العربی
- ❖ جعفریان، رسول (۱۳۸۰)، *بدعت کشف حجاب در ایران*، در رسائل حجابیه: شصت سال تلاش علمی در برابر بدعت کشف حجاب، چاپ رسول جعفریان، دفتر ۲ و ۱، قم: دلیل ما
- ❖ جوادی آملی، عبدالله (۱۴۰۵هـ)، *کتاب الصلاه*، تقریرات درس آیت الله محقق داماد، قم، اسراء
- ❖ جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷هـ)، *الصحاح تاج اللغه و صحاح العربیه*، تحقیق احمد عبدالغفور عطار، بیروت، چاپ افست بیروت
- ❖ حافظیان، محمدحسین (۱۳۸۰)، *زنان و انقلاب: داستان ناگفته*، تهران، اندیشه برتر
- ❖ حاکم نیشابوری، محمدبن عبدالله (۱۴۰۶هـ)، *المستدرک علی الصحیحین*، بیروت، چاپ یوسف عبدالرحمان مرعشلی
- ❖ حرعاملی؛ محمد بن حسن (۱۴۰۹-۱۴۱۲هـ)، *تفصیل وسائل الشیعه الی مسائل الشریعه*، قم
- ❖ حکیم، محسن (۱۴۰۴هـ)، *مستمسک العروه الوثقی*، قم، چاپ افست

- ❖ حلی، حسن بن یوسف (۱۳۸۸)، *تذکره الفقهاء*، بی جا، چاپ سنگی
- ❖ _____ (بی تا)، *تذکره الفقهاء*، تهران، چاپ افست
- ❖ خامنه ای، علی (۱۴۱۵هـ/۱۹۹۵م)، *اجوبه الاستفتاءات*، ج ۱، کویت
- ❖ _____ (۱۴۲۰هـ/۱۹۹۹م)، *اجوبه الاستفتاءات*، ج ۲، بیروت
- ❖ جبعی عاملی (شهیدثانی)، زین الدین بن علی (۱۴۱۳-۱۴۱۹هـ)، *مسالك الافهام الى تنقيح شرائع الاسلام*، قم
- ❖ خوئی، ابوالقاسم (۱۴۲۱هـ/۲۰۰۰م)، *المسائل الشرعيه: استفتائات*، ج ۲، المعاملات، قم
- ❖ خوئی، ابوالقاسم، تبریزی (۱۴۱۶-۱۴۱۸هـ)، *جواد، صراه النجاه: استفتائات لآیه الله العظمی الخوئی مع تعليقه و ملحق لآیه الله العظمی التبریزی*، قم، انتشارات سلمان فارسی
- ❖ خوئی، محمدتقی (۱۴۲۶هـ/۲۰۰۵م)، *المبانی فی شرح العروة الوثقی: النکاح*، تقریرات درس آیه الله خوئی، ج ۳۲، قم، مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی
- ❖ زبیدی، محمد بن محمد (۱۳۸۶/۱۹۶۶م)، *تاج العروس من جواهر القاموس*، ج ۲، کویت، چاپ علی هلالی
- ❖ زبیدی، محمد بن محمد (بی تا)، *تاج العروس من جواهر القاموس*، ج ۲، چاپ افست بیروت
- ❖ زرکشی، محمد بن بهادر (۱۴۰۸هـ/۱۹۸۸م)، *البرهان فی علوم القرآن*، بیروت، چاپ محمد ابوالفضل ابراهیم
- ❖ ساسانی، احمدخان ملک (۱۳۴۲)، *یادبودهای سفارت استانبول*، تهران، بابک
- ❖ سبزواری، عبدالاعلی (۱۴۱۳-۱۴۱۶هـ)، *مهذب الاحکام فی بیان الحلال و الحرام*، دفتر آیت الله سبزواری، قم، مؤسسه المنار
- ❖ سروش، محمد (۱۳۷۸)، *دین و دولت در اندیشه اسلامی*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- ❖ سیستانی، علی (۲۰۰۰م)، *استفتائات المرجع الدینی الأعلى السید السیستانی مدظله*، قم

- ❖ سیفی‌مازندرانی، علی‌اکبر (بی‌تا)، *دلیل تحریر الوسیله*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار الامام الخمینی
- ❖ سیوطی، عبدالرحمان بن ابی بکر (۱۴۲۱هـ/۲۰۰۱م)، *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور*، بیروت، چاپ نجدت نجیب
- ❖ شمس‌الائمه سرخسی، محمدبن احمد (۱۴۰۶هـ/۱۹۸۶م)، *کتاب المبسوط*، بیروت
- ❖ شمس‌الدین، محمد مهدی (۲۰۰۱م)، *مسائل حرجه فی فقه المرأه*، کتاب‌الستر و النظر، بیروت، مؤسسه الدولیه للدراسات و النشر
- ❖ شوکانی، محمد (بی‌تا)، *فتح القدير*، بیروت، داراحیاء التراث العربی
- ❖ صادقی، فاطمه (۱۳۸۴)، *جنسیت، ناسیونالیسم و تجدد در ایران (دوره پهلوی اول)*، تهران، قصیده سرا
- ❖ صدوق (ابن بابویه)، محمدبن علی (۱۳۸۵-۱۳۸۶)، *علل الشرایع*، نجف
- ❖ — (بی‌تا)، *علل الشرایع*، قم، چاپ افست
- ❖ طالقانی پهرانی، ابوالحسن (۱۳۸۰)، *محاكمه در موضوع حجاب*، در رسائل حجابیه، شصت سال تلاش علمی در برابر بدعت کشف حجاب، چاپ رسول جعفریان، دفتر ۱، قم، دلیل ما
- ❖ طباطبائی، علی‌بن محمد علی (۱۴۲۰-۱۴۱۲هـ)، *ریاض المسائل فی بیان الاحکام بالدلائل*، قم
- ❖ طباطبائی، محمدحسین (۱۳۹۰-۱۳۹۴/۱۳۷۱-۱۹۷۴)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت
- ❖ طباطبائی یزدی، محمدکاظم بن عبدالعظیم (۱۴۱۷-۱۴۲۰هـ)، *العروه الوثقی*، قم
- ❖ طبرسی، فضل بن حسن طبرسی (۱۴۰۸هـ/۱۹۸۸م)، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، ج ۱، بیروت، چاپ هاشم رسولی محلاتی و فضل الله یزدی طباطبائی
- ❖ طبری، محمدبن جریر (۱۳۷۳/۱۹۵۴م)، *جامع البیان عن تاویل آی القرآن*، مصر
- ❖ طوسی، محمدبن حسن (۱۳۸۸)، *المبسوط فی فقه الامامیه*، ج ۴، تهران، چاپ محمدباقر بهبودی، ۱۳۸۸

- ❖ عسکری، حسن بن عبدالله (۱۴۱۲هـ)، *معجم الفروق اللغویه*، الحاوی لکتاب ابی هلال العسکری و جزء آ من کتاب السید نورالدین الجزائری، قم، جامعه مدرسین
- ❖ فخرالمحققین، محمدبن حسن (۱۳۶۳)، *ایضاح الفوائد فی شرح اشکالات القواعد*، قم، چاپ افست
- ❖ ——— (۱۳۸۷-۱۳۸۹)، *ایضاح الفوائد فی شرح اشکالات القواعد*، قم، چاپ حسین موسوی کرمانی، علی پناه اشتهاردی، و عبدالرحیم بروجردی
- ❖ فخررازی، محمدبن عمر (۱۴۲۱هـ/۲۰۰۰م)، *التفسیر الکبیر أو مفاتیح الغیب*، بیروت، دار احیاء التراث العربی
- ❖ فقیه شیرازی، محسن (۱۳۸۰)، *نقد مقاله حبل المتین*، در رسائل حجابیه، در رسائل حجابیه، شصت سال تلاش علمی در برابر بدعت کشف حجاب، چاپ رسول جعفریان، دفتر ۱، قم، دلیل ما
- ❖ فیض کاشانی، محمدبن شاه مرتضی (۱۳۶۵-۱۳۷۴م)، *کتاب الوافی*، اصفهان، چاپ ضیاءالدین علامه اصفهانی
- ❖ قاسم امین (۱۳۱۶-۱۸۹۹م)، *تحریر المرأه*، قاهره، مکتبه الآداب
- ❖ قرضاوی، یوسف (۱۴۲۲هـ/۲۰۰۱م)، *النقاب للمرأة: بین القول ببدعیته... و القول بوجوبه*، بیروت، المکتب الإسلامی
- ❖ قرطبی، محمدبن احمد (۱۴۰۵هـ/۱۹۸۵م)، *الجامع لاحکام القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی
- ❖ قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۱۲هـ/۱۹۹۱م)، *تفسیر القمی*، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات
- ❖ کاظمی خراسانی، محمدعلی (۱۴۱۱هـ)، *کتاب الصلاه، تقریرات درس آیت الله نائینی*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول
- ❖ کلانتری، علی اکبر (۱۳۸۳)، *فقه و پوشش بانوان*، قم، بوستان کتاب
- ❖ کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۱۰هـ)، *الکافی*، چاپ علی اکبر غفاری، بیروت
- ❖ گلپایگانی، محمدرضا (بی تا)، *مجمع المسائل*، قم، دارالقرآن، ج ۲، ۳

- ❖ _____ (۱۳۶۴)، *مجمع المسائل*، قم، دارالقرآن، ج ۴
- ❖ مؤمن قمی، محمد (۱۴۰۵هـ)، *کتاب الصلاة، تقریرات درس آیه الله محقق داماد*، قم
- ❖ مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳هـ/۱۹۸۳م)، *بحار الانوار*، بیروت
- ❖ محمدتقی بن مقصود علی (۱۴۰۶-۱۴۱۳هـ)، *روضه المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه*، قم، چاپ حسین موسوی کرمانی و علی پناه اشتهاردی
- ❖ مسلم بن حجاج، ابوحسین (بی تا)، *صحیح مسلم*، بیروت، چاپ محمد فؤاد عبدالباقی
- ❖ مطهری، مرتضی (۱۳۷۰)، *مسأله حجاب*، تهران، صدرا
- ❖ مظفر، محمدرضا (۱۳۷۰)، *اصول الفقه*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی
- ❖ مقدس اردبیلی، احمد بن محمد (بی تا)، *زبدہ البیان فی احکام القرآن*، تهران، چاپ محمدباقر بهبودی
- ❖ مقدم، محمد بن احمد اسماعیل (۱۴۲۵هـ/۲۰۰۵م)، *ادله الحجاب*، اسکندریه
- ❖ مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۵)، *استفتائات جدید*، گردآوری ابوالقاسم علیان نژادی، قم
- ❖ منتظری، حسین علی (۱۳۷۷)، *رساله توضیح المسائل*، تهران
- ❖ *الموسوعه الفقیهیه* (۱۴۲۳هـ/۲۰۰۲م)، ج ۱، کویت، وزاره الاوقاف و الشؤون الاسلامیه
- ❖ موسوی خمینی، روح الله (۱۳۶۱)، *صحیفه نور*، تهران، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ج ۲
- ❖ _____ (۱۳۷۴)، *صحیفه نور*، تهران، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ج ۹
- ❖ _____ (۱۳۶۸)، *صحیفه نور*، تهران، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ج ۱۹، ۱۳۶۸
- ❖ میرمحمدی، مصطفی (۱۳۸۶)، «*عدم ممنوعیت حجاب اسلامی از منظر حقوق بین الملل اقلیت‌ها*»، کتاب زنان، پاییز، ش ۳۷
- ❖ مینوی، مجتبی (۱۳۸۰)، *پوشیدن روی یا نپوشیدن روسری: در دفاع از کشف حجاب*، در رسائل حجابیه: شصت سال تلاش علمی در برابر بدعت کشف حجاب، چاپ رسول جعفریان، دفتر ۱، قم، دلیل ما

- ❖ نجفی، محمدحسن بن باقر (۱۹۸۱م)، *جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام*، ج ۲۹، بیروت، چاپ محمود قوچانی
- ❖ نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۴۱۹هـ)، *مستند الشیعه فی احکام الشریعه*، ج ۱۶، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث
- ❖ نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۰۷-۱۴۰۸هـ)، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، قم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث
- ❖ وهبه مصطفی زحیلی (۱۴۰۴هـ/۱۹۸۴م)، *الفقه الاسلامی و ادلته*، دمشق، دارالفکر
- ❖ هیثمی، علی بن ابوبکر (۱۴۰۸هـ/۱۹۸۸م)، *مجمع الزوائد و منبع الفوائد*، بیروت دارالکتب العلمیه

منابع انگلیسی

- ❖ Leila Ahmed, *Women and gender in Islam: historical roots of a modern debate*, New Haven 1992
- ❖ *Encyclopedia Judaica*, Jerusalem 1978-1982, s.v. "Head, covering of the" (by Meir Ydit)
- ❖ *Encyclopedia Iranica*, s.vv. "Cador. I: in early literary sources" (by Bijan Gheiby), "Cador. II: among Zoroastrians" (by James R. Russell)
- ❖ *The encyclopedia of religion*, ed. Mircea Eliade, New York 1987, s.vv. "Clothing. religious clothing in the west" (by Deborah B. Kraak), "Tertullian" (by E. Glenn Hinson)
- ❖ *Encyclopedia of the women & Islamic cultures*, ed. Suad Joseph, Leiden: Brill, 2003-2007
- ❖ *The Oxford encyclopedia of the modern Islamic world*, ed. John L. Esposito, New York 1995, s.v. "Hijab" (by Fadwa el Guindi).

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.